

Η έννοια του «πρωτείου» υπό το φως της ορθόδοξου εκκλησιολογίας

Άρθρο του υφηγητή του Ορθοδόξου Πανεπιστημίου Ανθρωπιστικών Σπουδών «Ο Άγιος Τύχων»,

διδάκτορα Ιστορίας ιερέα Παύλου Γερμίλοφ

Το θέμα του «πρωτείου» στην Εκκλησία προσελκύει προ πολλού αυξημένο ενδιαφέρον, που υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια των ακαδημαϊκών συζητήσεων. Σε πολλούς ανθρώπους, που είναι γνώστες της ιστορίας της θεολογίας, μπορεί να γεννηθούν δικαιολογημένες απορίες. Πώς συνέβη και μια έννοια, η οποία επί πολλούς αιώνες παρέμεινε αντικείμενο οξείας διομολογιακής πολεμικής, ξαφνικά κατέστη πέτρα του σκανδάλου για τους ίδιους τους ορθόδοξους χριστιανούς; Πού να αναζητήσουμε τις ρίζες των σημερινών αντιθέσεων: στα ζητήματα της εκκλησιαστικής τάξεως και πειθαρχίας ή στο πεδίο της διδασκαλίας της πίστεως; Ολοένα και συχνότερα από τα χείλη ιεραρχών και θεολόγων, οι οποίοι συζητούν το πρόβλημα του «πρωτείου» ακούγεται η ασυνήθης και ανησυχητική λέξη «αίρεση».

Παρά τις σημαντικές αποκλίσεις στις επίσημες θέσεις των διαφόρων κατά τύπους Εκκλησιών, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μονομερώς προέβη σε σειρά μη κανονικών ενεργειών, στη βάση

των οποίων τέθηκε η επιμελώς κατασκευασθείσα θεωρία περί του δήθεν ιδιαίτερου ρόλου και των εξαιρετικών δικαιωμάτων του πρώτου θρόνου. Είναι προφανές ότι κινητήριοι δυνάμεις για όλες αυτές τις χονδροειδείς ενέργειες ήταν η μάχη για την εξουσία εντός της Εκκλησίας. Και υλοποιήθηκαν αυτές στο όνομα του «πρωτείου» υπό την εξουσιαστική έννοιά του. Κατά την επεξεργασία της θεωρίας του «πρωτείου», η οποία είχε σκοπό να δικαιολογήσει αυτές τις ενέργειες, από μια τιμητική έννοια όχι πλήρους σαφήνειας ως προς το περιεχόμενό της, μετατράπηκε σε δικαίωμα επιβολής, μονοπρόσωπης διοίκησης και συγκεντρωτικής κυριαρχίας.

Είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι αυτή η προσέγγιση του «πρωτείου» θα μπορούσε να ανταποκρίνεται στην παραδοσιακή εκκλησιαστική διδασκαλία. Ο Αγιώτατος Πατριάρχης Κύριλλος έχει επανειλημμένως επιστήσει την προσοχή σε αυτή την αναντιστοιχία. Τον Ιανουάριο του 2019 στο πλαίσιο της συναντήσεως με αντιπροσωπείες των κατά τόπους Ορθόδοξων Εκκλησιών ο Αγιώτατος αναφέρθηκε στην ανάγκη να δοθεί απάντηση στην ερώτηση «τι σημαίνει το πρωτείο στην Ορθόδοξη Εκκλησία;». Πέρυσι στο συνέδριο, που ήταν αφιερωμένο στο πρόβλημα του πρωτείου και της συνοδικότητας, ο Προκαθήμενος της Ρωσικής Εκκλησίας για άλλη μια φορά τόνισε «την ανάγκη να αντιπαραβληθεί εκείνη η κατανόηση του πρωτείου και της συνοδικότητας, που σήμερα διατυπώνεται από την Κωνσταντινούπολη, με την ανέκαθεν κατανόηση, που είναι κατοχυρωμένη στην Παράδοση της Εκκλησίας». Ανταποκρινόμενοι στο αίτημα που προέκυψε στο πανεπιστήμιό μας εντάθηκε η προσπάθεια επιστημονικής μελέτης του θέματος του «πρωτείου» και θα επιχειρήσω σύντομα να αναφερθώ στα βασικά της αποτελέσματα.

Κατά τη μελέτη του ζητήματος περί «πρωτείου» είχαμε ως αφετηρία τέσσερις σκέψεις. Η πρώτη συνίσταται στο ότι τα κείμενα της Αγίας Γραφής δεν εμπεριέχουν ούτε κάποια διδασκαλία περί «πρωτείου», αλλά ούτε και υποδείξεις για την αναγκαιότητά του εντός της Εκκλησίας. Εάν δεν ήταν έτσι τα ερωτήματα γιατί χρειαζόμαστε το «πρωτείο» και την περί αυτού διδασκαλία, σε ποιόν ανήκει και σε τι συνίσταται, δεν θα ήταν αντικείμενα ερίδων και διαφωνιών, αλλά θα επιλύονταν υπό το φως του δοθέντος στην Εκκλησία δι' Αποκαλύψεως θελήματος του Θεού.

Η δεύτερη σκέψη αφορά την έλλειψη της έννοιας του «πρωτείου» από το συνολικό σώμα των ιεροκανονικών κειμένων: η ίδια η λέξη αυτή ούτε μια φορά δεν απαντάται στους κανόνες των Συνόδων και των Αγίων Πατέρων. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι κανονικές αρχές διαμορφώνονταν για να αποφευχθούν ενδεχόμενες επίμαχες καταστάσεις, η έλλειψη ιερών κανόνων για τη ρύθμιση ενός τόσο σπουδαίου ζητήματος όπως η λειτουργία του θεσμού του «πρωτείου» δεν μπορεί να είναι τυχαία.

Η τρίτη αφετηριακή θέση καταγράφει τη συνεπή κριτική αυτής καθεαυτής της ιδέας του «πρωτείου» και οποιωνδήποτε επιδιώξεων αυτού στο Ευαγγέλιο και την αγιοπατερική γραμματεία.

Τέλος, η τελευταία σκέψη λαμβάνει υπόψη την πλήρη έλλειψη διαμαχών για το «πρωτείο» στην ιστορία της Εκκλησίας της πρώτης χιλιετίας. Σε όλες τις γνωστές συγκρούσεις οι διαφωνίες μεταξύ των επισκόπων προέκυπταν όχι για το «πρωτείο», αλλά για τα όρια της εκκλησιαστικής

εξουσίας και δικαιοδοσίας. Το κυριότερο είναι ότι τέτοιες συγκρούσεις δεν προκλήθηκαν από την αλλαγή της εκκλησιαστικής, αλλά της πολιτικής καταστάσεως στην περιοχή συνεπεία των αποφάσεων της αυτοκρατορικής εξουσίας ή της επενέργειας άλλων εξωτερικών παραγόντων. Οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις προκάλεσαν και τον πλέον εκτεταμένο ανταγωνισμό μεταξύ των προκαθημένων της Ρώμης και της Κωνσταντινουπόλεως, αλλά και εκείνος διεξαγόταν όχι για το «πρωτείο», διότι το τιμητικό «πρωτείο» της πόλεως της Ρώμης και του προκαθημένου αυτής ουδείς αμφισβητούσε επί μακρό διάστημα. Η μάχη διεξαγόταν κατά των παπικών αξιώσεων αποκλειστικής εξουσίας, που έθετε την Εκκλησία της νέας πρωτεύουσας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας σε υποδεέστερη θέση.

Οι ως άνω αφετηριακές θέσεις μπορούν να εξηγηθούν με μια σειρά λόγους. Πρώτον: η θέση και μόνο του ζητήματος περί «πρωτείου» θα μπορούσε να θεωρηθεί αμφισβητήσιμη από απόψεως χριστιανικής ηθικής. Δεύτερον: το πρόβλημα του «πρωτείου» μάλλον επιβλήθηκε έξωθεν στην Εκκλησία. Και τέλος, τρίτον: με παρόμοιους εξωτερικούς παράγοντες θα έπρεπε να προσδιορισθούν τα κριτήρια κατοχής του «πρωτείου», καθώς και το περιεχόμενο και οι λειτουργίες αυτού του καθεστώτος.

Οι εν λόγω υποθέσεις επιβεβαιώνονται από το γεγονός της υπάρξεως ενός ανεπτυγμένου θεσμού «πρωτείων» εκτός των ορίων της Εκκλησίας. Επί μακρόν δεν ελήφθη υπόψη ότι οι θεσμοί του «πρωτείου», οι οποίοι από αρχαιοτάτων χρόνων προηγούνται χρονολογικά της εμφανίσεως του χριστιανισμού, διαπερνούσαν όλη την αρχαία κοινωνία. Ιδιαίτερη διάδοση έλαβε το σύστημα του «πρωτείου» κατά τους πρώτους μ.Χ. αιώνες, την εποχή που συγκροτείτο η εκκλησιαστική διάρθρωση.

Η ανάλυση της χρήσεως της έννοιας του «πρωτείου» κατά τη διάρκεια της αρχαίας περιόδου δείχνει ότι αυτή η λέξη αποτελεί καθιερωμένο όρο του ελληνικού πολιτισμού των αγώνων. Κατ' εξοχήν χρησιμοποιείτο για να προσδιορισθεί η νίκη σε οποιοδήποτε άθλημα. Γι' αυτό το λόγο το πρωτείο έπρεπε πάντοτε να αποκτηθεί, να κερδηθεί κατά τη διάρκεια αγώνα και αφότου κάποια φορά αποκτήθηκε, να τυχαίνει υπεράσπισης από τις επιδιώξεις των ανταγωνιστών. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ίδια η φύση των επιδιώξεων του «πρωτείου» είναι ριζωμένη στην ανθρώπινη φιλοδοξία και απονέμεται το «πρωτείο» από το ανθρώπινο δικαστήριο ή με την έγκριση των ανωτέρων Αρχών. Δεν είναι δύσκολο να κατανοηθεί γιατί οι χριστιανοί συγγραφείς ανθίσταντο στη διείδυση μιας τέτοιας ανταγωνιστικής και κινούμενης από ματαιοδοξία ρητορικής στη ζωή των εκκλησιαστικών κοινοτήτων.

Λαμπρό παράδειγμα του αγώνα για το «πρωτείο» ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των ελληνικών πόλεων. Η περιφερειακή ταξινόμηση στα αμιγώς ελληνικά εδάφη διαμορφωνόταν γύρω από τις ενώσεις πόλεων, στις οποίες διακρίνονταν οι «πρώτες πόλεις», οι οποίες αποτελούσαν τόπο συγκλήσεως των περιφερειακών συνελεύσεων. Πόλεις συγκρίσιμης επιρροής ανταγωνίζονταν για το «πρωτείο», γεγονός που ήδη στη ρωμαϊκή περίοδο ωθούσε τη Σύγκλητο και τους αυτοκράτορες προσωπικά να παρεμβαίνουν σε αυτόν τον αγώνα και να καθορίζουν σε ποια πόλη θα ανήκει αυτό το προβεβλημένο καθεστώς. Σταδιακά η εφαρμογή της αρχής του περιφερειακού «πρωτείου» καθιερώθηκε σε όλο το έδαφος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, μάλιστα η πρωταρχική θέση

κατοχυρώθηκε για τις πόλεις, που ήταν πρωτεύουσες των επαρχιών, που ονομάζονταν στην Ανατολή «μητροπόλεις», ενώ στη Δύση «κεφαλές των επαρχιών».

Στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοικήσεως οι λέξεις «πρωτείο» και «πρωτεύων» απέκτησαν εν γένει σημασία ως ορολογία, καθώς με τη βοήθειά τους περιγραφόταν ένα ειδικό στρώμα της τοπικής αριστοκρατίας. Ήδη οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς αποκαλούσαν «πρώτους» είτε «πρωτεύοντες» τους πλέον τιμώμενους και φημισμένους πολίτες, καθώς και τους ευεργέτες της κοινότητας. Τέτοια «πρώτα πρόσωπα» συναντάμε παντού στις πόλεις, συμπεριλαμβανομένων των χριστιανικών πηγών.

Το προσωπικό πρωτείο δεν περιοριζόταν μόνον στο τοπικό επίπεδο. «Πρώτοι» υπήρχαν και στο επίπεδο των ενώσεων-επαρχιών. Ο κομβικός ενοποιητικός παράγοντας των ενώσεων μεταξύ πόλεων ήταν αρχικά οι τοπικές θρησκευτικές λατρείες και αργότερα η κοινή λατρεία του αυτοκράτορα. Οι πλουσιότεροι και οι επιφανέστεροι πολίτες των πόλεων, που συγκροτούσαν ενώσεις, αναλάμβαναν το υπούργημα του επαρχιακού τελετάρχη θυσιών. Τέτοιοι θύτες ονομάζονταν «αρχιερείς» και διαδραμάτιζαν τον ρόλο των θρησκευτικών και διοικητικών ηγετών στους συνασπισμούς των πόλεων. Μεταξύ αυτών διακρινόταν η μορφή του πρώτου. Επομένως, το πλήρωμα του «πρωτείου» στον ειδωλολατρικό ελληνορωμαϊκό πολιτισμό συνίστατο στην ανάληψη της αρχιεροσύνης και του πρωτείου στις ενώσεις. Οι πρώτοι αρχιερείς προήδρευαν στις πόλεις-μητροπόλεις και απανταχού ονομάζονταν «πρώτοι της επαρχίας» ή «πρώτοι του έθνους».

Ο τελευταίος συνδυασμός – «πρώτος του έθνους» – φέρνει ακούσια στη μνήμη μια γνωστή χριστιανική πηγή της ίδιας εποχής, ειδικά δηλαδή τον 34^ο Αποστολικό κανόνα, όπου οι επίσκοποι «έκαστου έθνους» οφείλουν να γνωρίζουν τον «πρώτο» μεταξύ τους. Η λέξη «πρώτος» χρησιμοποιείται εδώ με τη σημασία του εννοιολογικού όρου, ως σηματοδότηση της κεντρικότερης προσωπικότητας στην περιφέρεια, όπως ήταν οι χριστιανοί επίσκοποι των «πρώτων πόλεων».

Εάν η προσπάθεια να βασιστεί η περιγραφή της εκκλησιαστικής διαρθρώσεως στο κοινό αυτοκρατορικό διοικητικό πρότυπο έλαβε την περαιτέρω ανάπτυξη της στο κανονικό δίκαιο, η καθιέρωση στην εκκλησιαστική γλώσσα του όρου «πρώτος επίσκοπος» τουναντίον δεν επικράτησε στη χριστιανική Ανατολή. Ήδη το 341 η Σύνοδος στην Αντιόχεια εκδίδει τον 9^ο κανόνα, που είναι δομημένος υπό τη μορφή της αναλυτικής ερμηνείας του 34^{ου} Αποστολικού κανόνα. Αναπαράγοντας επακριβώς τη δομή του Αποστολικού κανόνα οι πατέρες της Συνόδου της Αντιοχείας αντικατέστησαν όλη την ασυνήθη ορολογία, που εμπεριείχε, και πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό, απέρριψαν την εικόνα του «πρώτου επισκόπου». Οι προφανείς για εκείνη την εποχή παραλληλισμοί με το «πρωτείο» των ειδωλολατρών αρχιερέων της λατρείας του αυτοκράτορα κρίθηκαν αδόκιμοι: ο «πρώτος επίσκοπος» αντικαταστάθηκε από «τὸν ἐν τῇ μητροπόλει προεστῶτα ἐπίσκοπον». Κατ' αυτόν τον τρόπο στη χριστιανική Ανατολή το θέμα της χρήσεως της κατηγορίας του «πρώτου» για να περιγραφούν σχέσεις μεταξύ χριστιανών αρχιερέων είχε ήδη κλείσει κατά το ήμισυ του 4^{ου} αι. Έκτοτε η έννοια του «πρωτείου» ουδέποτε πλέον εμφανίσθηκε στα κοινώς αποδεκτά ιεροκανονικά κείμενα της πρώτης χιλιετίας. Στην Ανατολή η έννοια του «πρώτου» έμεινε ενεργή κυρίως για πολιτική χρήση.

Στη χριστιανική Δύση τουναντίον όχι μόνον επικράτησε η έννοια του «πρώτου επισκόπου» (πριμάτου), αλλά και αναπτύχθηκε μια ολόκληρη διδασκαλία περί του «πρωτείου» στην Εκκλησία. Στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας για μεγάλο χρονικό διάστημα κυκλοφορούσε ένα νοθευμένο κείμενο του 6^{ου} κανόνα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου με προσθήκη της φράσεως: «τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης πάντοτε ἐχούσης τὸ πρωτεῖον». Η δήλωση ότι όχι η πόλη της Ρώμης και ο επίσκοπος της Ρώμης προσωπικά, αλλά ότι ειδικά η Εκκλησία της Ρώμης είχε το «πρωτείο» ακουγόταν ασύνηθες ακόμη και σ' εκείνη την εποχή και δήλωνε τη μεταφορά της προβληματικής του «πρωτείου» από τα κοινώς αποδεκτά εξωχριστιανικά πλαίσια των προνομίων των πόλεων και των προσωπικών προνομίων στον χώρο του υπερβατικού.

Στη Δύση ακριβώς άρχισαν να αναπτύσσονται τα πολυεπίπεδα πρότυπα του «πρωτείου», που είχαν στην κορυφή το απόλυτο «πρωτείο» του θρόνου της Ρώμης. Ακριβώς εκεί προωθήθηκαν ιδέες κατηγοριοποίησης και ανισότητας των εκκλησιαστικών κοινοτήτων, καθώς και έννοιες περί ειδικών εξουσιαστικών αρμοδιοτήτων του «πρώτου θρόνου» στο επίπεδο όλης της Εκκλησίας. Η κατασκευή της σχετικής θεωρίας γινόταν επί μιάμιση χιλιετία, κατά τη διάρκεια της οποίας η έννοια του «πρωτείου» ολοένα και περισσότερο εμπλουτιζόταν με ένα απολύτως ξένο για το ίδιο εξουσιαστικό περιεχόμενο.

Τον 16^ο αι. ο κορυφαίος ιδεολόγος του παπικού «πρωτείου» καρδινάλιος Μπελαρμίν επεσήμαινε ότι «ακόμη και οι αντίπαλοί μας συμφωνούν ότι με αυτές τις δύο λέξεις “πρωτοκαθεδρία” και “πρωτείο” προσδιορίζεται στην Εκκλησία η ανώτατη εξουσία». Αυτή η ερμηνεία της έννοιας του «πρωτείου» ήταν ένας αποκάλυπτος βιασμός έναντι της αρχικής σημασίας της, διότι αυτή η λέξη σχεδόν ουδέποτε δεν χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει εξουσία, αλλά περιέγραφε μη ιεραρχικές, δηλαδή στερημένες υποταγής σχέσεις μεταξύ ισότιμων προσώπων ή αντικειμένων. Αποτέλεσμα αυτής της θλιβερής πορείας ήταν η έγκριση από την Α΄ Βατικάνεια Σύνοδο του δογματικού συντάγματος «Pastor aeternus» («Ποιμὴν ὁ αἰώνιος») όπου διακηρύσσεται το ανάθεμα καθ' όλων, οι οποίοι δεν συμμερίζονται τη ρωμαιοκαθολική προσέγγιση του πρωτείου εξουσίας των Ρωμαίων Ποντιφίκων.

Η μακραίωνη πολεμική κατά των παπικών αξιώσεων επισφράγισε και την ορθόδοξη θεολογία. Οι ορθόδοξοι συγγραφείς αναγκάζονταν μόνιμως να αντιδρούν στις προσπάθειες εικασιών γύρω από το θέμα του «πρωτείου», να δίδουν την δική τους ερμηνεία αυτού του όρου και να δημιουργούν αντίθετες δογματικές θέσεις. Ακριβώς κατ' αυτόν τον τρόπο στο εκκλησιαστικό λεξιλόγιο ενσωματώθηκαν οι γνωστές διατυπώσεις, τις οποίες χρησιμοποιεί μέχρι σήμερα η ορθόδοξη θεολογία: «πρωτείο τιμῆς» και «πρῶτος μεταξὺ ἴσων».

Για να κατανοηθεί η σύγχρονη κατάσταση του προβλήματος μεγάλη σημασία έχει η περαιτέρω τύχη ειδικά του πολιτικού και όχι του παράγωγού του εκκλησιαστικού «πρωτείου». Το πολιτικό πρωτείο μπορούμε να το παρακολουθήσουμε καθ' όλη τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου. Κατά τη νεότερη εποχή παρατηρούμε τη σταδιακή παρακμή των σταθερών οριζόντιων δομών. Ενώ στη σύγχρονη εποχή οι σχέσεις του «πρωτείου» αναγόμενες στην αρχαία πολιτική παράδοση δεν απαντώνται σχεδόν πουθενά. Μετά την εξαφάνισή τους στην πλειονότητα των σύγχρονων

γλωσσών έχασε τη σχετική εννοιολογική φόρτιση και η ίδια η έννοια του «πρωτείου». Οι ιδιαίτερες σημασίες του διατηρήθηκαν στον τομέα του αθλητισμού ή υπό τη μορφή ξεπερασμένων συνδυασμών όπως «η πρώτη κυρία», «ο πρώτος μαθητής της τάξεως» ή «ο πρώτος γραμματέας». Στη θεολογική χρήση επίσης παύσαμε να κατανοούμε τι αρχικά εξέφραζε η λέξη «πρωτείο» και με ποιο σκοπό χρησιμοποιείτο. Έχοντας χάσει την αρχική της σημασία η έννοια του «πρωτείου» είχε προ πολλού καταστεί κενό σχήμα, το οποίο αυθαιρέτως γεμίζουν τώρα με διαφορετικό περιεχόμενο.

Καταβάλλονται προσπάθειες να εξακριβωθεί η σημασία της έννοιας του «πρωτείου» και να συμφωνηθεί ο τρόπος και τα όρια της χρήσεώς του. Αλλά οι καταχρήσεις και η χειραγώγηση αυτής της έννοιας ανοίγουν προοπτικές πιο αποφασιστικής αντιδράσεως, δηλαδή της αναγνώρισης της συζητήσεως περί του «πρωτείου» ως μόλις τοπικό και ιστορικά αιτιολογημένο πρότυπο περιγραφής των εκκλησιαστικών σχέσεων. Με τέτοια προσέγγιση μπορεί να τεθεί το ζήτημα είτε της πλήρους απόρριψής του, είτε του περιορισμού του αποκλειστικά στο συμβολικό του περιεχόμενο.

Η ορθόδοξη εκκλησιολογία κατέχει επαρκή ορολογία και σημασιολογικά μέσα για την περιγραφή των σχέσεων της ιεραρχίας και της ισότητας εντός της Εκκλησίας, π.χ. με τις έννοιες «προκαθήμενος» και «πρεσβύτερος». Όσο στην αρχαιότητα, τόσο και τώρα θα μπορούσαμε πλήρως να αποφύγουμε τη χρήση εξωγενών και φορτισμένων με μη εκκλησιαστικές έννοιες κατηγοριών. Η απομάκρυνση του όρου «πρωτείο» από το πεδίο του εκκλησιολογικού διαλόγου όχι μόνο δεν θα σημαίνει επιστροφή του στις αρχικές παραδοσιακές βάσεις του, αλλά και θα καταστήσει δυνατή τη χρήση του για την υπερκέρραση μερίδας προβλημάτων, που συσσωρεύθηκαν στις σχέσεις μεταξύ των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών και οφείλονται σε διαφορετικές προσεγγίσεις αυτής της επίμαχης κατηγορίας.